

„NEM ÉREZTEM AZT, HOGY NEKEM AZ A HIVATÁSOM, HOGY EMBEREKKEL FOGLALKOZZAK
TERÁPIÁS MÓDON, HANEM INKÁBB A KUTATÁST ÉS A TANÍTÁST PREFERÁLTAM”

SZÁSZ ANNA LUJZA INTERJÚJA ERŐS FERENCCEL¹

1946-ban születtem Zalaegerszegen. Apám az Állami Könyvterjesztő Vállalatnál lett tisztviselő, így költöztünk Budapestre 1950-ben. Zalaegerszeg egy kis porfészek volt akkor, most is az. De az anyám zalaegerszegi származású. Az egész család anyai ágon Zala megyei származású. Apám Budapesten született. Az apai nagyszülők valahonnan Temesvár környékéről kerültek Budapestre. Szóval apám és anyám Budapesten házasodtak össze, még a harmincas években. De anyám már a háború alatt visszament Zalaegerszegre, ahol született. Apám közben munkaszolgálatos volt. Anyám ott maradt Zalaegerszegen, ott könnyebben meg tudott élni, és onnan deportálták őt is sok más zalaegerszegi zsidóval együtt. A Zalaegerszeg környéki zsidóság deportálásának története jól dokumentált. Kutatta ezt Karsai László is, meg mások is. Amit érdemes itt megjegyezni, hogy ő sok más zalaegerszegi fiatal zsidó nővel együtt rövid ideig volt Auschwitzban, illetve Birkenauban, onnan elkerültek egy muníciógyárba, Németország területére, Kassel közelében. A regényem részben erről szól (Szágundelli csodái. Józsoveg Műhely Kiadó, Budapest, 2011). Ezt egy fikcióként írom meg persze, de sok valóságos elemmel.

Budapesten lakom kisgyerek korom óta, Zalaegerszeghez nem sok emlék fűz. Apámnak egyébként ott könyvesboltja volt, már a háború előtt is könyvekkel foglalkozott. A Révai Kiadónál volt, amíg nem hívták be munkaszolgálatosnak. A háború után volt egy kis könyvesboltja, de azután a Révait államosították, és az lett a Szikra. Tehát a Párt kiadójának a könyvesboltja. Így került aztán Budapestre. Mi Zuglóban laktunk. Tehát amikor fölköltöztünk Budapestre, akkor ott kaptunk lakást. De nem a legjobb helyen, hanem közel a Bosnyák térhez, egy nem túlságosan elegáns háznak az első emeletén. Úgy tudom, hogy akik ott laktak korábban, azokat kitelepítették, de nem ismerem pontosan a történetet. Ott laktunk, és ott kezdtem el az iskolát hatéves koromban, 1952-ben az Angol utcai általános iskolában, ami egy ma is létező általános iskola. Ott jártam az első négy osztályt, de utána onnan kivettek, és átvittek, különböző sugallatokra az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Általános Iskola és Gimnáziumába, ami akkor új intézmény volt. Egy vagy két évvel korábban lett az egyetemnek a gyakorló iskolája, és aztán lett általános iskola is. Bekerültem oda, és az egy elit iskolának számított. Oda jártam nyolc éven keresztül. 1964-ben érettségiztem.

Magyar–pszichológia szakra jelentkeztem. Azt el is végeztem. Volt egy gimnáziumi tanárom, Kovács Endre, aki magyartanár volt, problémás volt, ki is rúgták az iskolából, de én továbbra is tartottam vele a kapcsolatot. Hát, egy legendás tanáregyéniség volt, akit mindenhol elbocsájtottak, de így is rengeteg tanítványa volt. Nagy hatású ember volt. Kapcsolatban volt sok pszichológussal, a Méreit is ismerte. Ő adta a kezembe életembe először Freudnak *A mindennapi élet pszichopatológiája* című könyvét. Illetve fantasztikus irodalomórái voltak. Az ő személye is benne van a regényemben. Róla sok mindenki írt, mert nagyon sok embernek volt a mestere, tanára, vagy éppen ellensége. Megosztó ember volt. Tartottuk a kapcsolatot még akkor is, amikor a

¹ Az interjú Erős Ferenc munkahelyén (MTA Pszichológiai Intézet) készült 2012. május 22-én és június 11-én. A szerkesztett interjú elkészültét az OTKA 115644 számú kutatása támogatta.

Rákóczi Gimnáziumban tanított, amikor már egyetemista voltam. Sőt, talán még azután is, hogy elvégeztem az egyetemet. De aztán nagyon hamar, fiatalon meghalt.

Aztán kerültem az ELTE-re. Hát, ott nagyon változó színvonalon, nagyon sokféle hatás ért a pszichológia szakon. Két embert említhetnék, aki igazán nagy hatással volt rám. Az egyik Pataki Ferenc. Ő akkor még viszonylag fiatal ember volt, és szociálpszichológiát tanított unortodox módon. Nem a marxista-leninista, szovjet pszichológiát tanította elsősorban, bár arról is beszélt, hanem elmondta a legtöbb nyugati irányzatot és azok történetét, ami újdonságnak számított Magyarországon még a hatvanas évek közepén. A másik nagyhatású tanárom Garai László volt, aki inkább filozófus volt. Közel állt a Lukács-iskolához, Márkus György, Vajda Mihály társaságába tartozott egy ideig. Garai abba a neomarxista körbe tartozott, amelyik meglehetősen kritikusan viszonyult a hivatalos marxizmushoz. Nem volt státusza az egyetemen, csak óraadó volt, úgy kerültem vele kapcsolatba, hogy jártam egy szemináriumára. Akkoriban, ez már olyan 1970 körül volt, amikor befejeztem az egyetemet, akkor ide került a Pszichológiai Intézetbe. Azzal a feladattal vagy azzal a céllal, hogy alakít egy csoportot, amit úgy neveztek el, hogy Személyiség-lélektani Csoport. Ő a neomarxista eszmeiségét próbálta itt konkrét kutatásokká operacionalizálni, ami hát, nem igazán ment. Elvont gondolkodású ember volt, és nem tudta lefordítani az elképzeléseit az akkori pszichológiai nyelvezetre. Szintén tanárom volt, de nálam alig idősebb, Járó Katalin, aki a Szovjetunióban végzett, tájékozott volt az akkori szovjet pszichológiában, a Vigotszkij-iskolában és az ahhoz hasonló megközelítésekben. De ez egyrészt nem nagyon aratott sikert a Pszichológiai Intézetben, tehát inkább gyanút keltett, emberek féltek mindentől, aminek marxista íze volt. Bár fogalmuk nem volt arról, hogy ez micsoda pontosan. A másik pedig az, hogy nem nagyon sikerült ebből használható, operacionálízható kutatásokat kialakítani.

Az első munkahelyem a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja (TK) volt, ahol azok az emberek dolgoztak, akik később aztán a híresebb vagy fontosabb közvéleménykutató intézeteket is létrehozták, és egy részük ma is működik. Mint Hann Endre, Levendél Ádám, Manchin Róbert, Tardos Róbert, Szekfű András, aztán Angelusz Róbert. Talán őt szerettem az egész társaságban a legjobban. A haláláig megőriztem a barátságot. Az igazgató akkor Szecskó Tamás volt, egy újságíró, nagyon dörzsölt ember. Nem szerettem. Túl sima modorú ember volt, akiről mindig feltételeztem, hogy valami susmus van benne, aztán ki is derült róla. A másik vezetője Vészits Ferenc volt. Ott volt Hunyady György, a Szociálpszichológia Osztály vezetője, aki most az ELTE Pszichológiai Intézetében a Társadalomlélektani Tanszék vezetője.

A Tömegkommunikációs Kutatóközpontból átcseréltem a Pszichológiai Intézetbe. Ez egy hosszabb folyamat volt, Garai próbált engem idehozni, de nem volt könnyű egy akadémiai intézetben státuszt kapni. Dolgoztam fél évig talán a Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Közvélemény-kutató Osztályán, aminek Békés Ferenc szociológus volt a vezetője, és ott dolgozott Sik Bandi is. Az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat keretében kezdtem el mélyinterjúk kutatásokat csinálni. Iskolai, pedagógiai jellegű felmérés volt, a gyulai gimnázium diákjaival és tanáraival csináltam interjúkat. Értéorientáció, ez volt a címszó. Még ezelőtt a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban Hunyady már kezdett foglalkozni a történelemről, különböző személyekről, korszakokról, eseményekről alkotott sztereotípiákkal. Sajátos módon történt ez a felmérés. Emlékszem, a Rádió autójával szálltunk ki kis falvakba, Békés megyébe, Szabolcs-Szatmár megyébe és máshova. Be kellett kopogni parasztnénikhez, -bácsikhoz, és elég hosz-

szű kérdőívet fel kellett olvasni és ki kellett tölteni velük. Ezek olyan kérdések voltak, amikről nekem mindig csak az a régi vicc jut eszembe, hogy „*Van-e itt antiszemitizmus, bácsikám? kérdezi a közvélemény-kutató. Hát, az nincs, de vána rá igény.*” Szóval kicsit abszurd volt a helyzet. Ilyen kérdések voltak például, ha jól emlékszem, hogy „*Önt érintették-e az 1938 és 1945 közötti faji törvények*”. Szóval nem lehetett arra rákérdezni, hogy ön zsidó, vagy van-e, ismert-e vagy történt-e ilyen az ön falujában is. Ezekre mind nem lehetett vagy talán nem volt ildomos rákérdezni, hanem közvetve és nagyon áttételesen lettek megkérdezve. Valószínűleg a kérdések nagy részét a megkérdezettek nem is értették. Aztán azt nem tudom, hogy ennek igazából mi lett az eredménye. De ez volt az első ilyen tapasztalatom ezzel a problémával. Antiszemitizmus, zsidókérdés. Illetve ez a gyulai kutatásban is valamilyen vonatkozásban fölmerült. Talán ott egy tanár beszélt erről. De ez a Hunyady-féle kutatás, az a helyzet, amikor hivatalos emberek megérkeznek egy kis faluba, és kérdéseket tesznek fel, érdekes tapasztalat, ami engem inkább abba az irányba ösztönzött, hogy kicsit utána olvassak elméletileg. Akkor elolvastam néhány dolgot, könyvet, amit el tudtam érni az antiszemitizmusról és az antiszemitizmus pszichológiájáról.

Ekkor az Ön családjában erről beszéltek?

Hát nem sokat. Az apám meghalt korán, 1971-ben, anyám néha beszélt, de nem túl sokat. Mondjuk én anélkül is tudtam mindent, hogy beszélt volna, mert a környezetünkben beszéltek róla. Végül is beszélt, és azért én arra figyeltem, így nagyjából tudtam mindent. Keveset beszélt róla és ritkán. Meg nagyon megviselte őt az egész, és mindenféle lelki és fizikai betegségekben is megnyilvánult a túlélő szindróma, ami nem azt jelentette, hogy ő munkaképtelen lett. Vagyis éppen ellenkezőleg, inkább a munkába menekült. Az anyám, aki szerkesztőségben dolgozott, nagyon tájékozott volt és lapszerkesztőként hozzájutott nemzetközi folyóiratokhoz, újságokhoz. Én bejártam oda a Népszabadság archívumába, és igyekeztem elolvasni a legfrissebb újságokat. Nyugati, tehát angol, német, francia lapokat, meg folyóiratokat is, amik ott elérhetőek voltak. Szóval ebből a szempontból elég tájékozott voltam, annak ellenére, hogy valóban nem sokat beszélt erről. Azért ez mindig téma volt, főleg a jótételi ügyek kapcsán, amelyek zajlottak már a hetvenes évektől különböző formában. Állandóan újabb és újabb jótételi beadványok voltak, amikre aztán vagy fizettek vagy nem fizettek, vagy csak minimális összegeket. Meglehetősen igazságtalan módon, itt eleve a kelet-európai országokban élők hátrányban részesültek. Tehát sokkal kevesebb jótételt és később kaptak, mint azok, akik német állampolgárok, vagy más nyugati országoknak az állampolgárai voltak.

A TK ebből a szempontból érdekes műhely volt, mert itt ismerkedtem meg a médiakutatással. A szociálpszichológiában is azért akkor már egyre érdekesebb területté vált a média szerepe, a befolyásolás. A másik, ami foglalkoztatott, a történeti sztereotípiák voltak, illetve a történeti múltra vonatkozó kérdések. Egyáltalán hogyan lehet feltenni ezeket a kérdéseket? Mert rájöttem, hogy úgy, ahogy Hunyadyék feltették, úgy nem. És közben olvastam sok mindent a témáról, úgyhogy rákaptam ilyen dolgokra. Olvastam a tekintélyelvű személyiségről, olvastam Adornot és mások munkáit. Ebből pattant ki az egyik első cikkem, ami megjelent a *Világosság* című lapban (1974), ami nagyon érdekes újság volt. Ma is létezik, de már szerintem nincs akkora jelentősége, de akkor ez hivatalosan ateista világnézetű folyóiratnak számított. Az akkori ellenzéki vagy neomarxista, de nemcsak marxista, hanem liberális szerzők, fiatalok lapja. Ludassy Mari például, aki sokat írt, vagy Kelemen János. A szerkesztők között volt Klaniczay Gábor és Demszky Gábor. Klaniczayval tulajdonképpen akkorra

datálódhat a barátságom. A hetvenes években indultam a *Világosságnál*, és aztán ebből lett később, majd a nyolcvanas évek végén a *Buksz*, ami most éli utolsó pillanatait.

Aztán 1976-ban abban a szerencsében részesültem, hogy megkaptam egy amerikai ösztöndíjat, és akkor ott voltam kinn hat hónapig Amerikában, nagy részében New Yorkban, hivatalosan a Columbia Egyetemen voltam a Teachers College-ban, aminek az akkori professzora volt Morton Deutsch. Talán nem ismerik annyira a nevét, de nagyon érdekes figura volt. Konfliktussal foglalkozott, kiscsoportos és társadalmi konfliktusokkal. Ő volt az egyik megalapozója annak a konfliktuselméletnek, amelyik a csoportközi versengés különböző típusait vizsgálja. Az egyetemen ezeket a konfliktus szituációkat (például a *prisoner's dilemma* játékok) szimulálta. Érdekes ember volt, én kedveltem. A Columbiának fantasztikus a könyvtára, s vannak kelet-európai és magyar vonatkozású dolgok is. Éltre szóló barátságokat kötöttem egy-két emberrel, illetve közelebb kerültem az egyik New York-i baloldali szubkultúrához is, ahol szintén szereztem ismerősöket. Igazából zsidó identitás témával is ott kezdtem el foglalkozni, ott találkoztam olyan emberekkel, akik már erről írtak vagy szándékoztak írni. Ott találkoztam *second-generation groupokkal*, David Rapaporttal, illetve a *Generations of the Holocaust* könyvvel.² A könyv nagy hatással volt rám. Na, de azért is fontos volt Amerika, mert ott ismerkedtem meg részben a gyökereimmel. Találkoztam rokonokkal apám ágáról, akik Cleveland közelében laktak, laknak ma is. Tehát ez az út fontos volt szocializációs és családtörténeti, múltfeltárási szempontból is.

Tudtam ezekről az ismerősökről. A háború után ezek az amerikai ismerősök támogatták a családot. Küldtek csomagokat, amikor születtem. A Rákosi korszakban nem volt ildomos levelezni velük, úgyhogy akkor megszakadt ez a kapcsolat. De '56 után megint csak sok csomagot küldtek. Ruhaneműt, ennivalót, csokoládét, kávé, mindenfélét. Szóval a rokonok nagyon támogattak, és az első kérdés, amit az egyik ilyen idős néni nekem szegezett, amikor meglátogattam őt Amerikában, az volt, hogy „*miért nem jöttetek ki 1946-ban? El is küldtem nektek az affidavitot.*” Mondtam, hogy „*nem tehetek arról, hogy én akkor még csecsemő voltam.*” „*Miért nem jöttetek ki 1956-ban?*” Ugye ez egy állandó kérdés, ami sok ilyen családban felvetődik, és sokan félelemből nem mentek el, sokan azért, mert még mindig tartott bennük a rendszer iránti hűség. Ez inkább talán az anyámra volt jellemző, az apám elment volna 1956-ban, de anyám nem akart, így aztán maradtunk. És ugye sokszor fantáziáltam arról, hogy mi lett volna, ha engem mondjuk csecsemő koromban vagy nagyon fiatalon kivisznek, vagy már ott születek Amerikában. Akkor vajon ugyanaz lennék, mint aki most? Gondolom, ilyen gondolattal más is el szokott játszózni. Hogyha máshol születik, más korszakban, akkor mi lesz vele.

Az egyik legjobb barátomat ott szereztem, aki Magyarországon született, aztán Ausztriában élt, majd Amerikában művészetterapeuta lett. New York-ban egy pszichiátriai kórházban foglalkozik művészetterapeuta-ként olyan kreatív emberekkel, akik között sok a mentális beteg. Fantasztikus. *Living Museumnak* hívja.³ Az *Élő Múzeum*. Sokszor találkozunk, voltam is nála többször, legutoljára 3–4 éve.

Az amerikai utam kutatási témája a konfliktus, a csoportkonfliktus volt. De nem túlságosan érdekelt. Írtam róla, csináltam is, benne voltam egy-két vizsgálatban, de nem túlságosan érdekelt. Nem is volt igazán

² Kestenber, J. S. (1982) *Survivor-parents and their children*. In M. S. Bergmann – M. E. Jucovy (szerk.) *Generations of the Holocaust*, New York, Columbia University Press, 83–102.

³ Lásd: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Living_Museum

érezem az ilyen empirikus vagy laboratóriumi kutatásokhoz. Abban az időben a szociálpszichológia is kritikus állapotba került. Nagyon nagy törések voltak benne, ami nagyrészt a diákmozgalomnak volt köszönhető. Támadták a Morton Deutsch féle csoportpszichológiai irányt, de a diákmozgalom radiális, kritikai ága az egész szociálpszichológiát úgy, ahogy van burzsoá manipulációnak találta. Nekem ez szimpatikus volt, tetszett ez az anarchista hozzáállás. A szociológiában is voltak hasonló mozgalmak, például Bourdieu, vagy a szociálpszichológiában Serge Moscovici szociális reprezentáció-elmélete, vagy Tajfel és munkatársai. Tetszett és sokat is írtam erről. Anti-pszichiátriai mozgalom, Ronald Laing és társai, akik Angliában működtek. Amerikai párja Thomas Szasz, aki kicsit más, de óriási hatást gyakorolt rám. Vagy Foucault és a pszichiátria-kritikája. Ez még nem az elmebetegség, hanem egy sokkal korábbi műve, a *Bevezetés Binswanger Álom és egzisztencia* művéhez.⁴ Aztán az *Elmebetegség és pszichológia* című könyve.⁵

Foucault nevével talán Amerikában találkoztam először, de aztán a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején már a Világosságban volt egy Foucault-szám. Akkor írtam az anti-pszichiátriáról (1980), és ott is már előkerült Foucault. Aztán fordítottam az egyik leghíresebb művét, ami azóta már többször is megjelent: *Mi a szerző?* (1981) Ezt most már sokan cikizik. Foucault ma már kiment a divatból. Ahogy Lacan is. Legalábbis hát ezt mondják. Nem tudom, most újra foglalkozom ezzel egy kicsit, mert a Társadalomelméleti Szakkollégiumban vagy egy kis kurzusom az intézménypszichológiáról. És ezt nagyon élvezem, mert nagyon értelmesek a hallgatók.

Szóval az amerikai út nagy hatással volt rám. Ott ismerkedtem meg voltaképpen azokkal a figurákkal, akiket már kellett volna ismerni európaiként, de nem ismertem. Szóval angol fordításból olvagattam először őket. Tehát a nagyágyúkat, Habermas, Bourdieu, meg ilyesmik. Pepecselnek. Nem igaz, baromi igazságtalan vagyok. Sok jó szociálpszichológus van, csak nem vonzott annyira ez a világ.

Hogy sikerült váltania, mivel kezdett el foglalkozni?

Pont egy évet dolgoztam a Lapkiadónál, aztán mentem a Pszichológiai Kutatóintézetbe, onnan nyertem az ösztöndíjat is, és azóta vagyok itt. Az Intézet sokszor átalakult, de én egy ilyen elmozdíthatatlan darab vagyok. Most már csak négyórás állásban, mer nyugdíjas vagyok, de vagyok. Hát, most már Intézet nincsen semmilyen, Természettudományos Kutatóközpont van, ki tudja meddig. Szerintem most már végünk van, mert hát kiderül rólunk, hogy többbe kerülünk, mint amennyit megtermelünk, úgyhogy ez már a vég. De nem baj.

Amerikában kezdtem el a zsidó identitás-projektemet. Találkoztam emberekkel s kiderítettük egymásról, hogy nagyon hasonló életutat jártunk be, és megfogalmazzuk, hogy milyen jó lenne ezzel foglalkozni. Egy pécsi barátommal, Stark András pszichiáterrel kezdtünk el azon gondolkodni, hogy hogyan lehetne második generációs élményekről, a második generációs életérzésről, életutakról valamit csinálni. Akkor kezdtünk el, de csak egy nagyon exploratív módon interjúkat csinálni. Ezek nagyon érdekesek voltak, már az első interjú is. Csináltunk korai összegzést is, ami nagy feltűnést keltett, és nagy értetlenséget is a pszichiátriai és később a pszichológiai társaságokban. De izgalmat is okozott, merthogy ez akkoriban tényleg nagyon tabutémának tűnt. De mégsem annyira, mint ahogy azt gondolta volna az ember. Többen kezdtek erre ráharapni. A pszichológusok között Virág Teréz pszichoanalitikus ekkoriban kezdett el olyan esettanulmányokat közölni, amelyekben ez már elég nyíltan

⁴ Bevezetés Binswanger: *Álom és egzisztencia* című művéhez. In Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin betűk, 1999.

⁵ Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológiai. A klinikai orvoslás története*. Budapest: Corvina Kiadó, 2000.

benne volt.⁶ Vikár Györggyel együtt készítette ezeket az esettanulmányokat. Megjelentek fontos publikációk is, például a *Medvetánc* című folyóiratban. És ott jelent meg először az, amit Kovács Andrással és Lévai Katalinnal együtt csináltunk, a *Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?* (1985) Ez futotta be a legnagyobb karriert, holott ez még tényleg csak egy nagyon kis, kezdetleges szöveg volt, de úgy látszik, hogy ezzel beletaláltunk pont abba a kérdésbe, ami akkor sok embert foglalkoztatott. Pont az, hogy hogyan tudta meg, hogy ő zsidó, mit csinált ezzel, milyen események voltak, amelyek a zsidó öntudatra ébredését meghatározták. Milyen traumatikus élményeket szerzett azáltal, hogy nem tudta, hogy zsidó. Ezek nagyon érdekes, de nem igazán kibeszélt kérdések voltak. Nem azért volt ennek sikere, mert annyira jó lett volna az, amit csináltunk, hanem egyszerűen azért, mert betöltött egy vákuumot, egy hiányt, megérintett egy tabut. A *Medvetánc* publikációnak volt egy korábban megjelent francia verziója Bourdieu *Actes de la recherche en sciences sociales*-jában (1985). Ebben Karády Viktor segített. Előtte abban az időben voltam pár hónapos ösztöndíjjal Franciaországban.

A *Medvetáncot* ha be nem is tiltották, de mindenesetre évekig nem jelenhetett meg. Hivatalosan az ELTE KISZ Bizottságának a folyóirata volt, de félig-meddig szamizdat folyóirat. Ugyanakkor nagyon nagy érdeklődést váltott ki, és egyre többen jelentkeztek, hogy interjúzni akarnak, vagy interjút akarnak adni. Tehát felcsigázta az érdeklődését az embereknek. Próbáltuk ezt valahogy korlátozni, tudományos mederbe terelni, de nem teljesen sikerült. Események kapcsolódtak hozzá, viták, beszélgetések, előadások, fellépések, újabb és újabb emberek, akik beszélni akartak erről. Különösen a rendszerváltás végén, amikor már létrejöttek különböző zsidó szervezetek, például a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület '89-ben. Később, a '90-es években ez úgy leült egy kicsit és szerintem most megint kezd felelevenedni az érdeklődés. Ma már más dolog iránt. Szerintem ez attól van, hogy most egy olyan korszakot élünk, amikor megint az elfojtásoknak és az emlékezeti zavaroknak a megjelenése aktuális. Tehát az egész politikai helyzet erre megy ki. Hogy feltép, vagy részben feltép, részben elfojt.

Én már ekkor ki voltam zárva a Pártból, ha jól emlékszem, 1980 tájékán. Ez a kizárás nekem különösebben nem okozott egzisztenciális problémát, tehát nem rúgtak ki, ami részben azt hiszem, Patakinak volt köszönhető, aki akkor igazgatója volt a Pszichológiai Intézetnek. Voltak apróbb kellemetlenségek. Például évekig nem kaptam útlevelet, de nem dobtak ki az Intézetből. Abban az időben benne voltam a MUKI nevű szervezetben, amelyik arra vállalkozott, hogy a politikai okok miatt állásukat veszített embereknek megpróbál segíteni. Csákó Mihály,⁷ Sik Bandi, Szalai Juli és sokan mások segítettek benne. Ez működött pár hónapig a Csákó Miska lakásán, de kiderült, hogy azok a helyek, ahol mondjuk lehetett volna munkát találni, azok egyre kevesebben vannak, és sokan elzárkóztak attól, hogy segítsenek, mert valószínűleg figyelmeztették őket, hogy X-et, Y-t, Z-t nem lehet foglalkoztatni. Meg hát, ugye, egy kicsit anarchikusan működtünk. Tehát voltak olyanok, akiket beajánlottunk fordítónak ide vagy oda, aztán sikoltottak a kiadóból, hogy csak őket ne! Volt egy politikai balhé, el is kobozták talán a dokumentációt, és Csákó Mihály kapott figyelmeztetést, így aztán ez abbamaradt. De ebből lett később a TDDSZ, a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete. Elindulnak ilyen kis csírák, amikből nem lehet tudni, hogy mi lesz belőle, aztán valami lett. A nyolcvanas években nem volt ez ritka, különösebben nem voltam semmilyen kemény mag része, de jártam mindenfele, terjesztettem szamizdatot, volt szabadegyetemi kurzus is egy-kettő. Volt például a zsidó identitásról is egy ilyen kurzus. Részt vettem ezekben a dolgokban, nem

6 Virág Teréz: *Emlékezés egy szederfára*. Budapest: Animula, 1996.

7 Szabari Vera Csákó Mihállyal készített interjúja itt található: https://socio.hu/uploads/files/2019_1/31_csako.pdf.

különösebben exponálva, de csináltam. Akkor már tanítottam a Pécsi Egyetemen is. Azt már a nyolcvanas évek elejétől, '82-től, '83-tól, amikor létrejött a Tanárképző Kar. Egyetemi szakon kezdtem. Jó társaság volt, a rektor pedig egy felvilágosult asszony, Ormos Mária volt, aki igyekezett jó embereket odavinni, és nem annyira politikai szempontok szerint szelektálni. Én mind a mai napig ott vagyok.

Pécsett a Pszichológia Tanszékre kerültem, az nem is volt, hanem egy programba, amit úgy hívtak, hogy Művészettudományi Intézet, s melynek keretein belül két téma futott: művészetszociológia és művészetpszichológia. Wessely Anna, Csepeli György, Tatár György, Kisbali László és még sokan mások is ott tanítottak. Főleg a pécsi vonatozások jelentették a legnagyobb élményt, amikor még mindenki le- és följáró volt, és az esti visszautazások, meg különböző szalonok működtek a vonaton, ahol nagyon fontos dolgokról lehetett beszélgetni, és sok fontos dolgot lehetett megtudni. Ez szocializáció, oktatói szocializáció szempontjából jó volt. Az ELTE-n is tanítottam, de sokkal kevesebbet. Az ELTE-n a nyolcvanas évek végén a szociológia szakosoknak volt a *Tekintélyelvűség és előítélet* c. kurzus több éven keresztül. Hát, abban a Fábián Zoli, Enyedi Zsolt, Fleck Zoli, Dessewffy voltak, jók voltak.

Azután később ez a innovatív, újító, modern szellem kezdett Pécsről kikopni, éppen hogy a rendszerváltás időszakára, mikor stabil egyetem lett. Amikor a Művészettudományi Intézet megszűnt vagy átalakult, eljöttem onnan. Évekig nem jártam Pécsre, de közben volt egy két vagy három évig tartó epizód Szegeden, a Pszichológia Tanszéken. Ott voltam egy ideig megbízott tanszékvezető is. Nem nagyon szerettem, nem éreztem igazán jól magamat a Szegedi Egyetemen, és különösképpen nem a Pszichológia Tanszéken. Provinciális részleg volt, sok intrikával, meglehetősen nehéz volt bármi érdekeset csinálni. Aztán visszaszivárogtam Pécsre, amikor elindult a pszichológusképzés. Ez már később volt, a kilencvenes évek első felében, pontosan '93, '94 körül, de először csak megbízott előadóként egy-egy kurzusra jártam, aztán később részt vettem a doktori program kidolgozásában. Létre is jött '97-ben vagy '98-ban, és azóta is működik. A Doktori Iskola vezetője László János, aki a Szociálpszichológiai programot vezeti ezen az iskolán belül. Én pedig az Elméleti pszichoanalízisnek nevezett doktori alprogramban voltam, amelyik nem klinikai, hanem elméleti képzés. Kezdetől fogva némi ellenszenv kísért a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület részéről. Nem tetszett nekik, hogy az ő képzési monopóliumukat átveszi, megtöri valaki vagy valakik, de aztán később beletörődtek, és most viszonylag jó a kapcsolat velük. Az évek folyamán sokan, több mint tízen szereztek ott PhD-t. Nagyon sokféle dolgozat volt, inkább interdiszciplinárisak, legtöbbje kultúra és pszichoanalízis témában született.

Mikor kezdte el érdekelni a pszichoanalízis?

Ahogy már említettem az 1960-as évek végén, 70-es évek elején dolgoztam a TK-ban, ahol elkezdett érdekelni a pszichoanalízis. Akkoriban került először a kezembe Adorno és munkatársainak a tekintélyelvűségről, tekintélyelvű személyiségről szóló könyve, és más könyvek is. Nagyon jó könyvtára volt a TK-nak, és mint szociálpszichológust ezek a különböző politikai attitűdöket mérő skálák kezdtek el foglalkoztatni. Ezen belül is az F-skála. Elkezdtem ezzel egy kicsit foglalkozni, elég kezdetleges módon, de érdekelt a mögötte lévő elmélet is. Olvasgattam a frankfurti iskoláról, és így jutottam el ahhoz, hogy a frankfurti iskola hogyan viszonyult az ösztönelmélethez, kultúraelmélethez, társadalomelmélethez. Írogattam is ezekről, '74-ben először a *Világosságban*, aztán Amerikában is olvasgattam ehhez egyet és mást. Ebből lett egy kis disszertáció is. A kandidátusi

disszertációmmal 1981-ben készültem el, aztán ez később megjelent könyvben is *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus* címmel (1986). Ennek az új kiadása *Analitikus szociálpszichológia* címmel (2001) jelent meg. Akkor engem különösképpen érdekelt Wilhelm Reich, aki az egyik legmarkánsabb figurája volt a freudi elmélet társadalomtudományi alkalmazásának, és a fasizmus elmélete volt az, ami különösképpen megragadott. Miközben hát ugye egy különös figura volt, aki aztán később örültnek nyilvánított, és mindenféle bizarr dolgai voltak. Ez szintén a *Medvetáncban* jelent meg, különszámként (1983). Reich volt a szexuális forradalom egyik nagy zászlóvivője Németországban a harmincas évek elején, a SEXPOL mozgalomnak a zászlóvivője. A '68-as párizsi diákok ünnepelték, akkor már nem élt. Ő volt az egyik kulcsfigurája a disszertációmnak, ami kitekintett persze másfele is, és volt szó a frankfurti iskoláról, Adorno-ról, Frommról, Marcuse-ról, a Fromm-Marcuse vitáról, azután magyar vonatkozásokban is elég gazdag volt. Főleg József Attiláról, akinek a *Freud, Marx, Hegel* c. tanulmányáról és más írásairól volt szó. Ezzel azóta is foglalkozom. Engem különösképpen az a hatás érdekelt, amit éppen Wilhelm Reich és más, akkori freudi marxistának nevezett gondolkodók gyakoroltak József Attilára. Ezek a dolgok akkoriban itt újdonságok voltak. Vagy hát viszonylag könnyű volt betörni a piacra ilyen dolgokkal, mert akkor ezeket még kevesen ismerték. Szakirodalom szempontjából sok minden megvolt különböző könyvtárakban, a Pszichológiai Intézet könyvtárában pedig minden további nélkül meg lehetett rendelni külföldről a könyveket. Nagyon sok könyvet rendeltem. Illetve ha időnként eljutottam külföldre, valamilyen konferenciára, akkor mindig begyűjtöttem, megvettem, megkaptam vagy kikönyörögtem a könyveket.

A disszertációnak a folyománya a pszichoanalízis magyarországi története kutatási vonal?

Hogyne! A disszertációt '82-ben védtem meg. Ebben voltak már adatok a pszichoanalízis magyarországi történetére vonatkozóan Ferencziről, de másokról is. Ezen a vonalon dolgoztam tovább. A '80-as évek végén létrejött a Ferenczi Sándor Egyesület, még ma is létezik. Kifejezetten az volt a célja, hogy a magyar pszichoanalízis történetével kezdjen el foglalkozni. Mészáros Judit, Bókay Antal, Székács Judit és még jó néhányan. Össze is gyűlt sok anyag. E munka nyomán adtunk ki alapvető szövegeket. Például Ferenczi és Freud levelezését, ami hat kötetben jelent meg, és én szerkesztettem. Az nagyon nagy munka volt, hiszen németül volt eredetileg. Elindítottuk a folyóiratot, a *Thalassát*, ami ma is létezik, bár *Budapest Imágó* néven fut tovább, miután a Ferenczi Egyesületből én kiváltam másokkal együtt, és így nem lehetett megtartani a nevet. De azért úgy, hogy továbbra is úgy hívjuk, hogy *ex-Thalassa*. Rá is van írva. De a profilja nem változott, kicsit bővült, illetve inkább azt mondanám, hogy fiatalodott. Az a tervem, hogy egy fiatal gárda vegye át a szerkesztését. Huszonvalahány év után ez már elég volt, s így van a másik folyóirattal is, amelyeknek alapító tagja voltam, a *Buksszal*.

Annak mi a története?

Az is érdekes, mert az mondjuk egy ennél talán tágabb érdeklődést kiváltó történet, hiszen sok tudományágat képvisel. Az egy abszolút generációs lap, aminek éppen az a baja, hogy nincs utánpótlás, vagy nagyon kicsi. Ezt én nem is értem egészen, hogy miért. De ez úgy indult, hogy legyen egy exkluzív, kritikai folyóirat, amelyeknek tényleg az a célja, hogy mindenféle tabu nélkül, mindenféle tekintélytisztelet nélkül bárkiről bármit meg lehessen írni, bármilyen kritikai véleményt. Úgyhogy itt tényleg igazi nagyágyúk lettek nagyon letolva. Olyan személyek, olyan emberek, akiknek a nevét többnyire csak áhítattal lehet kiejteni, tehát ez tabudöntögetés is volt. Ezen túl rengeteg forrás- és fordításkritika jelent meg. Emlékszem, az első nagyobb port felvert

fordításkritika az első Foucault könyvnek, a *Felügyelet és büntetésnek* a kritikája. Nem értett semmit a fordító Foucaultból. Mondjuk ma egyre tipikusabb, hogy nagyon slendrián módon adnak ki könyveket. Nincsenek rendszeresen megjegyzetelve, nincsenek megcsinálva rendszeresen a bibliográfiai utalások, szóval tehát ez csak egy formai része a dolognak. De nagyon sok tartalmat érintő kritikát is megírt a *Buksz*. Az első főszerkesztő Bence György volt, s ő volt a világ legjobb szerkesztője, akinél rengeteget tanultam. A lehető legundokabb szerkesztő is volt, mert mindenkiről csak rosszat tudott mondani, de ebből sokat lehetett tanulni. Őt követte Lackó Mihály, aki szintén kiváló ember volt. Ő is meghalt nagyon fiatalon, váratlanul. Volt még egy-két más főszerkesztő is, de most már hosszú ideje Wessely Anna csinálja, aki szintén nagyon jó. Egészen más stílusú, mint amilyen Bence György volt, de ő is hihetetlenül alapos, gondos szerkesztő, aki mindent észrevesz, ami tévedés, hiba. Az a baj, hogy nincs utánpótlás. Egyrészt már cikket sem olyan könnyű szerezni, mert nem buli cikket írni egy olyan folyóiratba, amelyiknek nincs impakt faktora, vagy nem jegyzik az MTMT-ben.

A trauma kutatása hol helyezkedik a szakmai élettörténetében?

A trauma témája az egyik fő kutatási irányommá vált. Nem az foglalkoztat, hogy a trauma hogyan töri meg, zúzza szét az identitást, hanem hogy egyáltalán mi az, hogy traumatikus identitás. Mit jelent az, például a zsidó identitás esetében, hogy negatív identitás. Ezek anno nagy felfedezésnek tűntek, aztán kiderült, hogy máshol is már vizsgálgatták és nagy szakirodalma van. Van egy kitűnő PhD hallgatónk, Kroó Adrienn, aki azért érdekes, mert dolgozik egy alapítványnál, amelyik menekülteknek nyújt orvosi, pszichiátriai segítséget. Kifejezetten olyan emberekkel foglalkozik, akik elsősorban ázsiai és afrikai országból Magyarországra kerültek, menekültek vagy menedékkérők, és súlyosan traumatizálódtak abban az országban, ahonnan jöttek. Tehát megkínózták őket, politikailag vagy a családjukat érték különböző atrocitások. Mondjuk vannak olyanok is, akik egy időben ők maguk is tettesek voltak, és azután őket is megbüntették, megkínózták. Interjúkat készítek olyan menekültekkel, akik súlyosan traumatizálódtak, s ez is egy irány, ami szintén kapcsolódik voltaképpen ahhoz, ami elkezdődött még a zsidó identitás kutatásával, annak egy elágazása. Vannak olyan elágazások is, amik inkább szövegekre, és a szöveg tartalomelemzésére koncentrálnak, mint Ehmann Bea kutatásai. Vajda Juli egy másik iskolát képvisel. Én valahogy középutas vagyok. Én ebben azt hiszem, teljesen pragmatikus álláspontot foglalok el, és azt gondolom, hogy először is egy jó interjút kell csinálni, mer nem minden interjú alkalmas arra, hogy fenomenológiailag elemezzük. A másik az, hogy a számítógépes tartalomelemzés, az nem öncél, tehát ez csak segíthet abban, hogy a szöveget valahogy kezelni tudjuk. Ugyanis ha nagyon nagy szövegmennyiségről van szó, ami valószínűleg egyébként kezelhetetlen volna, szét kell választani azt, hogy technikai eszközként használom, vagy pedig valamilyen nyelvtechnológiai célom van vele. Tehát például mondjuk különböző verbális vagy írott megnyilatkozásokból kivenni valamilyen rejtett szándékot, motívumot. Én nem nagyon használtam ezeket a módszereket. De ki lehet ezekből is hozni izgalmas elemzést, ha valakit ez érdekel, és ezt tudja jól kezelni.

Milyen intézmények voltak még fontosak az életében?

A Wesley János Lelkészképző Főiskola, a szociális munkás szak. De az még nem a mostani volt, nem az, ami most létezik, hanem még az, amit Solt Ottília kezdett el szervezni. Ő hívott engem oda, jól ismertem. Az akkor úgy nézett ki, hogy ott Solt Ottília tanított, a történész Szabó Miklós és még sokan mások. Solt Ottília halálát követően jött Iványi Gábor. Alatta jött létre egy új szociális munkás képző szak vagy tagozat, amihez nekem már

nem volt semmi közöm. Azóta sem tanítottam ott, noha többször fölmerült, hogy indítanának pszichológia szakot. El is indult egy akkreditációs folyamat, de nem jött össze, és szerintem nem is lett volna esélye. Most meg azt mondom, hogy pláne nincsen, mert most az Iványiéktól elvették az egyház jogot, ami azt jelenti, hogy sokkal kevesebb pénzt, kevesebb támogatást kapnak. Viszont több volt tanítványom került oda, a Wesleyre. Tehát a Wesley egy bázis, de meglehetősen furcsa képződmény is egyben, Iványival, Majszaival, és több eléggé különös figurával. De mondom, az csak egy pár év volt. Szerettem a Wesleyt Solt Ottilia idején. Kifejezetten tudásszomjjal rendelkező, de azért nagyon gyakorlati emberek jártak oda. Főleg akik valóban szociális munkások akartak lenni, és valóban ilyen súlyos dolgokkal akartak foglalkozni.

Hogyhogy nem praktizált soha?

Nem voltam kiképezve. Mindig is intézetben, meg egyetemen dolgoztam, és nem voltam formális képzésben. Nem éreztem, hogy nekem az a hivatásom, hogy emberekkel foglalkozzak terápiás módon, hanem inkább a kutatást és a tanítást preferáltam. Erre volt inkább érzékem és elhivatottságom.

Tudna mesélni még a Szágundelli csodáiról?

Hát, azt nem mondanám, hogy tulajdonképpen melléktermék, mert lassan már főterméknek érzem, de melléktermékként kezdtem el, nem tudom pontosan megmondani, hogy mikor, mert ez mindig úgy alakult menet közben, mint egy kiscső, ami egyre nagyobb lesz. Először csak egy ilyen kis izé, kis gombócka, aztán ez úgy duzzad, duzzad, aztán nagyra duzzad az évek folyamán. Voltak részek, amik már korábban valamilyen formában megvoltak, és aztán tulajdonképpen egy véletlen folytán jelent meg az első része a *Mozgó Világban*. Aminek csak az volt a története, hogy jól ismerem, évfolyamtársam, csoporttársam volt a főszerkesztője a *Mozgó Világnak*, Szűcs Julianna. Szokott tőlem kérni cikkeket, amiket én rendszeresen nem szoktam elvállalni, vagy nagyon keveset. Akkor éppen valamit kért tőlem, de mondtam, hogy azt most nem tudom neki megcsinálni. De ha érdekli, éppen itt van egy szöveg, amit elküldök szívesen. Jobb híján ezt küldtem neki és akkor ő belelkedett, és leköszölte. Szerette volna, ha folytatom. Kényszer hatására cselekedtem. Nehéz volt, mert közben millió egyéb dolgot is csináltam, és csak akkor tudtam komolyan hozzáfogni, ha éppen valami szünet volt. Nagy sikere volt a megjelent szövegnek a *Mozgó Világban*, többször is leköszölte. Először 2005-ben, aztán 2007-ben, 2009-ben. Majd az a kis kiadó, amelyikkel én már korábban is kapcsolatban voltam, a Jószöveg Műhely, s ahol most a hatodik könyvem jelenik meg, ambicionált, hogy csináljak belőle könyvet. Ezt kicsit korainak tartottam, nem is igazán örültem az ötletnek, de ők megpályázták, azt hiszem, már 2010-ben a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalmi Kollégiumánál, s nem nyertek. Ennek örültem, de következő évben, 2011-ben újra megpályázták és kaptak 400 ezer forintot rá. Attól a pillanattól kezdve ketyegett az óra. Időre kellett írnom és elkészülnöm, mert különben a kiadó került volna kellemetlen helyzetbe. Pontosán el kellett számolniuk, így nem volt más választásom, mint megcsinálni. Volt, hogy mindennap szinte rám telefonáltak, hogy na, hol van? Mondtam, még egy nap. Így ment.

Mindig azt a kérdést teszik fel, hogy ez önéletrajz vagy nem? És mindig azt mondom, hogy nem önéletrajz, és tényleg nem az. Bár vannak benne önéletrajzi elemek. Azt is kérdezik, hogy miért nem önéletrajz? Azt mondom, hogy mindenkinek van önéletrajza, és mindenki le tudja írni a saját életét, de az unalmas. Hát, de tényleg, szóval unalmas. Akkor érdekes, hogyha ki tud ebből hozni valamit. Tehát ki tudja színeztetni, fikcionalizálni tudja. Ez nem minden önéletrajzra igaz, de az érdekes kérdés, hogy milyen motívumok alapján miért írnak

emberek önéletrajzot. Mikortól válik irodalmi műfajjá. Elég sokat olvastam az elmúlt években fikciót, félfikciót, teljesen rendes önéletrajzot, és látom, hogy mennyire sokféleképpen lehet hozzájutni ehhez. Szűcs Teri írt erről egy könyvet is.⁸ Az az igazság, hogy én szerettem volna provokálni is. Amikor azzal indítok, hogy nem árulom el, hogy ez én vagyok, vagy nem én vagyok, hanem az olvasóra bízom, hogy találja ki, mi az igazság, vagy mi valóság, vagy mi a fikció. Ez egy pszichológiai tesztté vált, amibe mindenki belevetít, amit akar. És az a tapasztalatom, hogy sokan vetítenek bele mindenfélét, a saját életüket, a saját történetüket. Tehát ebből a szempontból sikerült valamit megragadni, ami úgy látszik, hogy egy generációnak az élményvilága. Nagyon hasonló, tipikus helyzetekről, csomó ember mondott el nagyon hasonló történeteket. Magára ismert, azt hitte, hogy ő az, vagy valami közeli ismerős. Sőt, van benne egy fiktív napló, amiről egy történész kolléga, a Csapody, azt hitte, hogy valóságos és kérte tőlem. Akkor kénytelen voltam bevallani, hogy én találtam ki. Szóval provokatív, de közben meg igyekeztem úgy is megírni, hogy ne csak generációs legyen.

Mérei, akiről még nem is beszéltem, aki szintén nagyon hatott rám, bár én nem voltam az ő tanítványa, csak jól ismertem. Elég tudatosan alkalmaztam ezt az utalásos szerkezetet, amit sok tekintetben Méreitől tanultam. Jó, mondjuk sokan persze nem veszik észre, vagy nem feltétlenül ismerik fel ezeket az utalásokat, amik nyilván generációsak. Erről Mérei sokat ír. Az élményközösségre utalásról, és hogy mennyire sok ilyen utalás van a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek magyar irodalmában, filmművészetében. Foglalkoztam ezzel, mert tanítottam művészetpszichológiát, irodalompszichológiát, és nagyon sokat olvastunk hallgatókkal olyan műveket, amikkel Mérei is foglalkozott. Mérei irodalomszociológus is volt és értékvizsgálatokat is csinált. A híres értékvizsgálat a hatvanas, hetvenes évek magyar regényeiben, mint pl. Kertész Ákos *Makrája*,⁹ vagy a *Rozsdatemető* Fejes Endrétől,¹⁰ amik főleg munkáskörnyezetben játszódó regények, nézte meg az értékvilágot. Kicsit más kérdés, amivel szintén foglalkoztam, az a trauma- vagy holokausztábrázolás szépirodalmi művekben. Ugye Kertész Imre a csúcs. De nem a Kertésszel kezdődött. Ott van például Keszi Imrének az *Elysiuma*, meg egy csomó olyan könyv van, amit szerintem ma nem is ismernek. De fontosak, holokausztörténeteket, élményeket dolgoznak fel. Nos, én illet sem akartam csinálni, ugyanakkor azért nagy hatással volt rám ez a műfaj.

A másik ilyen irodalmi minta, amit igyekeztem elkerülni, az volt, hogy nem szerettem volna nosztalgizálni. Hogy hú, de jó volt, hú, de szép volt akkor. Ami nem igaz. Meg más kérdés az, hogy egy ember sok mindent szépnek lát egyszerűen mert fiatal. Ami viszont nagyon tetszett nekem, és ezt Dalos Györgynek szintén ebben a korszakban játszódó műve inspirálta, a pengeélen táncolások. Legyen személyes, legyenek benne átélt személyiségi nyomok, de azért tartsak tőle kisebb távolságot is. Mint például a kiinduló történetem, ami úgy tűnik hatásos volt, mert erre jött a legtöbb reakció. 10 vagy 11 éves lehettem, mikor úttörőtáborban voltam az NDK-ban. Sorra jelentkeztek emberek, hogy ők is voltak itt, meg ott, meg amott. Érdekes, hogy ez mennyire beleégett tulajdonképpen a kulturális emlékezetbe. Az úttörőtábor nagyon különös atmoszférája ég bele. Ezt akarom valahogy folytatni. Persze a zsidó identitás interjúkból is sok történetet kaptam. Nem is annyira konkrétan egy-egy történetet, hanem gesztusokat, hangulatot, arcot, nevet. Mondjuk a névadás a legnehezebb dolog. Ne legyen túl bizarr, mert akkor nem hiteles, de ne legyen hétköznapi sem.

8 Szűcs Teri: *A felejtés története. A Holokauszt tanúsága irodalmi művekben*. Pozsony: Kalligram, 2011.

9 Kertész Ákos, *Makra*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.

10 Fejes Endre, *Rozsdatemető*. Budapest: Magvető, 1962.

HIVATKOZÁSOK

- Erős F. (1974) A szociálpszichológia fejlődése és az „autoritáriánus személyiség”. *Világosság* (15) 8–9, 535–542.
- Erős F. (1980) Antipszichiátria. *Világosság* (21) 8–9, 538–545.
- Erős F. (1981) Michel Foucault: Mi a szerző? Ford. Erős Ferenc. *Világosság* (7).
- Erős F. (1983) Wilhelm Reichről. *Medvetánc* 2–3, 155–185.
- Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1985) Comment j'en suis arrivé a apprendre que j'étais juif? *Actes de la recherche en sciences sociales* (56), Mars, 45–58.
- Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1985) Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? *Medvetánc* 2–3, 129–144.
- Erős F. (1986) *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Erős F. (2001) *Analitikus szociálpszichológia: Történeti és elméleti tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Erős F. (2011) *Szágundelli csodái*. Budapest: Jóságveg Műhely Kiadó.